

פרק שלישי

ברוכים הבאים לפלסטין. מה מביא אתכם הנה?

לאחר שסקרנו את הגיוס ואת האינדוקטרינציה של המגויסים היהודים והערבים מנקודת מבטן של האליטות, הגיעה העת לבדוק מה היה בפיהם ובלבם של המגויסים עצמם ושל בני משפחותיהם. ההתכתבויות בין הבית לחזית שופכות אור על מניעי המתנדבים בהחלטתם להתנדב להצלת פלסטין/א"י, וגם על המשמעויות שקיבלה נסיעתם אצל יקיריהם שנותרו מאחור.

מטבע הדברים, לא כל היהודים והערבים ב־1948 ידעו קרוא וכתוב. לפי נתוני צה"ל מ־1949, 0.2 אחוז מקרב החיילים היהודים המשרתים לא ידעו קרוא וכתוב כלל, 50.8 אחוזים השלימו השכלה יסודית בלבד, ורק ל־36.4 אחוזים היתה השכלה על־יסודית.¹ אין בידינו נתונים על השכלת חיילי צבא ההצלה הערבי, אך במדינות ערב שמהן באו המתנדבים לא עלה בדרך כלל שיעור היודעים קרוא וכתוב על 20 אחוזים מהאוכלוסייה (ולעתים מחצית מכך, כמו בעיראק).² שיעור יודעי קרוא וכתוב בקרב ערביי פלסטין הוערך בין 15 ל־27 אחוזים; 20 אחוזים מהמוסלמים ו־75 אחוזים מהנוצרים ידעו קרוא וכתוב.³ השיעור הנמוך יחסית של יודעי קרוא וכתוב בקרב הפלסטינים והמתנדבים הערבים אין פירושו שמכתבים לא היו חלק אינטגרלי מחייהם. כפי שהדגימו כמה חוקרים, רבים התכתבו באמצעות לבלרים, ואת המכתבים שקיבלו קראו אחרים באוזניהם.⁴ מניעיהם של הבאים מרחוק, ומניעי משפחותיהם שנותרו מאחור לתמוך בהחלטת יקיריהם ליטול חלק במלחמת 1948, היו מורכבים ולעתים

מפתיעים. לא את כולם אפשר לתלות במסעות הגיוס שנעשו בארצות המוצא. עם זאת, יהודים וערבים כאחד נשמעו להיגיון קולקטיבי שהעלה על נס את החובה להתנדב, איש למען הקולקטיב האתני שלו. יהודים אשכנזים שבאו לארץ ישראל ממדינות המערב נימקו זאת במחויבותם לסייע בהקמת מדינה יהודית. בין שהיה בכוונתם להישאר בארץ ובין שלא, המתנדבים ראו עצמם כמי שעושים שירות חיוני למען הישרדות העם היהודי.

תחושה של שותפות גורל, לצד פחד מפני המרד האנטי־קולוניאלי בבית, הניעו גם יהודים ממרוקו לנסוע לארץ ישראל. בה בעת, משפחותיהם שנותרו במרוקו ראו את היהודים הלוחמים בארץ כמי שמוטטו את מעמד בני החסות (ד'ימה) של היהודים בארצות האסלאם. עם זאת, לאחר כמה חודשים גילו המתנדבים ממרוקו שישראל איננה גן העדן שהובטח להם, ואיננה המולדת המיתית שבה יאוחדו שבטי ישראל על בסיס גישה שוויונית למשאבים והכרה בערכן של כל התרבויות היהודיות שנוצרו בגולה.⁵

גם מתנדבי צבא ההצלה מרחבי העולם הערבי באו לפלסטין ממניעים מגוונים: מתוך סולידריות פאן־ערבית ואסלאמית עם הפלסטינים, אך גם מסיבות אחרות, בהן רצון לשפר את מעמדם בתוך משפחתם הקרובה, אילוצים כלכליים, ואפילו מחויבות להילחם בפשיזם העולמי. גם כאשר פאן־ערביות הוזכרה כמניע, היא לא אומצה כעיקרון ערטילאי אלא בהקשר מקומי. המתנדבים העיראקים וחבריהם ביקשו להעביר את המלחמה שהחלו נגד הבריטים בעיראק בינואר 1948, אל פלסטין עצמה. כדי לעשות זאת, הם שמו למטרה לא רק את הכוחות הקולוניאליים, אלא את הממשלה העיראקית עצמה, שחתרה להוסיף ולשלוט תחת חסות בריטניה.

ג'האד או לא ג'האד?

בהיסטוריה הישראלית של מלחמת 1948, מתנדבי צבא ההצלה מוצגים לעתים קרובות כג'האדיסטים, כמובטלים שבאו לפלסטין בשל רצון בתהילה או ברווח חומרי, או כפושעים שהרבו לפקוד ברים ובתי־בושת.⁶ למעשה, המתנדבים הערבים־מוסלמים בצבא ההצלה לא היו יוצאי דופן במיוחד. כתיבתם דמתה מאוד לזו של חיילים במקומות אחרים ובזמנים אחרים, גם אם הם תפסו את עצמם, ונתפסו בעיני אחרים, כמוג'אהדיין

(לוחמים למען האל והאסלאם).⁷ בפועל היו אנשי צבא ההצלה, על פי מכתביהם, רחוקים מרחק רב מהקיצונים הג'האדיסטים שתוארו אצל כמה מהחוקרים.⁸

יותר מהכול, האקלקטיות היתה המאפיין המרכזי של מכתבי המתנדבים הערבים. בדמיונם של אחדים מהם, נתפסה פלסטין כמקום מיסטי ומקודש, ורובם מעולם לא ביקרו בו בעבר.⁹ סגן זבון חוסיין, שמוצאו אינו ידוע, כתב לחבר עד כמה משמחת אותו "הברזיה הנושאת את פרחי היסמין והסיגל [אמנון ותמר] בפלסטין הערבית".¹⁰ "אנחנו נאבקים נגד הציונות הנוודה, ומגינים על כבודנו. אלוהים איתנו, ומאבקנו ייחקק בספרי ההיסטוריה", הוא הסביר.¹¹ סיווגה של הציונות כ"נוודה" תאם את הרטוריקה האסלאמית שטענה שהיהודים נדונו לחיי נוודות נצחיים כעונש על אי-ציות לאל.

מתנדבים אחרים בחרו לתאר את המלחמה נגד הציונות כמאבק בין תרבויות, ובכך הדהדו אולי תעמולה חילונית כגון זו שאפיינה את הבעת'. אחד המכתבים תיאר את הציונים כ"אויבי האנושות".¹² מתנדב אחר ביקש להבהיר במכתבו שהתנדב "שלא מתוך אינטרסים פרטיים אלא כדי להילחם למען מולדתנו הערבית כיתר אחי הגיבורים".¹³

נושאים אחרים שהוזכרו במכתבים היו שגרתיים יותר. היו שכתבו על הגעגועים למשפחותיהם ("גם אם אנחנו רחוקים בגופנו, אנו מחוברים בלב ובנפש"; "העצבות היא כלהבת אש הפורצת מתנור"), ואחרים שלחו בקשות לקבל יותר מכתבים, תמונות ודרישות שלום מהמשפחה המורחבת.¹⁴ משפחות המתנדבים מילאו אחר בקשותיהם, צירפו לעתים שירים על צער הפרידה, וגם הביעו ציפייה לקבלת חדשות מיקיריהם.¹⁵ מטבע הדברים, חדשות על אודות מתנדבים שנפצעו או נהרגו גרמו לצער כבד אצל המשפחות שהמתינו לשובם.¹⁶ אחת הבקשות הנפוצות במכתבי המשפחות למתנדבים בפלסטין היתה לאמת את הדיווחים בעיתונות המקומית, שחגגו ניצחונות נגד היהודים בשדה הקרב. "אנא דווח לי על הצלחתכם יוצאת הדופן בפלסטין שעליה קראנו בעיתונים כבגדד", ביקש ג'מיל אל-חסן מחבר ששירת בגדוד חיטין.¹⁷ עיראקי אחר ציין כי "החדשות על גבורתכם הנצחית זורמות אלינו מכל תחנות הרדיו".¹⁸

ייתכן שחברים ובני משפחה של מתנדבים התייחסו בספקנות-מה אל הדיווחים בעיתונים, ורצו שיקריהם יספרו להם מה באמת מתרחש

בפלסטין. ואכן, רבים מהדיווחים בעיתונות הערבית – בכגדאד, ביירות, דמשק וקהיר – היו שקריים. עיתונאים הסתמכו על ההודעות לעיתונות של נאצר א-דין, או על הצהרות של מנהיגים ערבים, שלעיתים קרובות חגגו ניצחונות שכלל לא התרחשו במציאות. נראה שלפחות בכמה מקרים ניסו עיתונאים, ביוזמתם, להעלות את המורל באמצעות דיווחים כוזבים.¹⁹ בין שבני המשפחה של המתנדבים חשדו בכך ובין שבאמת האמינו לחדשות המעוררות, המתנדבים עצמם חזרו תכופות במכתביהם על אותם דיווחים פיקטיביים, ולא חשפו את המצב המורכב יותר שנגלה לפניהם בבואם.²⁰ ההגזמות במכתבים הביתה לא היו ייחודיות לצבא ההצלה. חיילים שכתבו למשפחותיהם מאזורי לחימה ברחבי העולם נטו להתהלל תדיר בניצחונות – אמיתיים או מדומים – כדי להרגיע או לעודד את יקיריהם.²¹ מתנדב עיראקי, שכתב למשפחתו ב־11 באפריל 1948 על הקרב במשמר העמק, סיפר להם שנהרגו בו מאתיים יהודים, ושאחר כך יחידתו "כבשה את ירושלים" והרגה בה כמה מאות יהודים.²² כל הערים והעיירות שכבשו הוא וחבריו, הסביר המתנדב, נמסרו לידי ערביי פלסטין. למעשה, הסביר המתנדב העיראקי במכתבו, קאוקג'י עצמו התרשם מהישגיו כל כך, עד שביקש להעלות אותו בדרגה – צעד שהמתין, לדבריו, לאישורה של הליגה הערבית.²³

"הניצחון תמיד לנו", כתב מתנדב עיראקי אחר, ג'אלאל מערוף, לחברו אכרם נשאת אל-קראווי שהיה סטודנט באקדמיה הצבאית בכגדאד.²⁴ הוא הוסיף שחיילי יחידתו הרגו מאתיים יהודים בקרב אחד (ככל הנראה ביפו), שבו נהרג גם חברם.²⁵ כמו חיילים במקומות אחרים ובמלחמות אחרות, גם חיילי צבא ההצלה ביקשו להעלות את המורל בבית ואולי גם את המורל שלהם עצמם.

בשביל אחד המתנדבים מסוריה, חייל בגדוד העלווי, היתה ההתנדבות בגדר טקס מעבר.²⁶ הוא התנצל לפני הנמען, אחיו אבו כאמל, על כך שלא עמד בהבטחתו לסייע לבן משפחה אחר להתגייס לצבא ההצלה, עקב מותו של איש הקשר שלו בצבא. הוא חש שהדבר הפך את ההתנדבות שלו לייחודית ולמקור לגאווה משפחתית. הוא הדגיש שגם אם בני משפחה אחרים יוכלו להתגייס, הרי שלא כל אחד מתאים לחיי צבא. כדוגמה הוא הביא את בן דודו, רפעת, שהתגייס יחד איתו לצבא ההצלה, למרות שהכותב המליץ לו להימנע מכך. ואכן, כפי שצפה, רפעת ערק

מתנדבים לבנונים בצבא ההצלה הערבי בעת ירי מרגמות, סמוך לירושלים. 13.5.1948.
Bettmann Collection via Getty Images

מהשירות: "ג'האד דורש התמודדות עם רעב, צמא, ובגדים בלויים, אבל אין סבל שאחריו אין ישועה"²⁷. ישועתו שלו, חש המתנדב, היתה גם מקור לצמיחה אישית:

אינך יכול לתאר לעצמך כמה אני דואג לכם, ולכל מי שמשתוקק לראותי, ובמיוחד לאלו שסבלו כדי שאוכל להגיע לשלב זה של מסירות, רצינות וחריצות... הקרב לימד אותי על חזקו של הלב, ולכן אפילו אם מישהו שואל עלי, או שחס וחלילה אחד מאתנו [המתנדבים] ימות, לא אהיה עצוב כי המוות הוא זכות.²⁸

התמדתו של הכותב, כמתנדב שנשאר בפלסטין למרות הקשיים ולמד להתגבר על פחדיו, התירה לו להציג בקשות מסוימות. "שלח דרישת שלום לאמי היקרה. היא לא רק אמי שלי, אלא אם כל העולם. לכן, אני מבקש את מסירותך לה, כפי שהבטחת לי בעבר"²⁹. כדי להבטיח את מסירותו של אבו כאמל לאם, ניסה המתנדב למנף את מעמדו החדש כמג'אהד.³⁰

היו מכתבים שרמזו על מתחים משפחתיים בנוגע להחלטתו של המתנדב להתגייס. "לא האמנו שאי פעם תיפרד מאתנו", כתבו הורים לבנם שיצא לפלסטין. הם דיווחו שהם שרויים ב"יאוש... אמך [חולה] במיטה ואביך... במצב רוח רע מאוד".³¹ משפחות אולי התגאו בבניהן המתנדבים, אך הן גם לחצו שיחזרו במהרה, ככל הנראה לאחר שקיבלו דיווחים על מפלות בשדה הקרב, או משום שנוקקו לעזרת הבנים במשק המשפחתי. "לאחיך עבדאללה תוכניות ללכת לפלסטין אם יעלה בידיו, מה שיחבל בכל העבודה שלנו כאן", כתבו הורים לבנם המתנדב, מוחמד סעיד. הם ביקשו ממנו שילחץ על אחיו שלא ילך בעקבותיו.³² "בני היקר, כל חבריך חזרו למשפחותיהם, מדוע אתה אינך חוזר?" שאל אב מבגדאד את בנו המוצב בשכם, בסוף אפריל 1948.³³ קרוב משפחה אחר של אחד המתנדבים ניסה גישה ישירה עוד יותר: "כבר נמאס לי לשאול עליך, ואבא הודיע לי שחזרת לפלסטין".³⁴ כותב המכתב דיווח למתנדב שהוא יצר קשר עם מפקד מחוז חיפה, ככל הנראה כדי להבטיח את שובו של המתנדב הביתה.³⁵ גדולה ככל שהיתה מסירותם לפלסטין, כמה עניינים משפחתיים לא יכלו לחכות.

כשאידיאולוגיות מתערבבות

ברוב המקרים, אפשר למצוא במכתבים שמצאו את דרכם באקראי אל הארכיונים הישראליים רק רמזים אחדים אשר למהות העניינים המשפחתיים הבווערים. תיקייה נדירה, בה השתמרו ארבעה מכתבים שהוחלפו בין אחד המתנדבים למשפחתו ולחבריו, חושפת כמה מהעניינים הללו. היא גם מדגימה מערך מורכב של מניעים ואידיאולוגיות שגרמו לערבים מכל רחבי המזרח התיכון לתמוך במאבק הפלסטיני.

מכתביו של מְקִי מחמוד, קצין עיראקי זוטרי בצבא ההצלה, ואלו של מכותביו, מגלים כי תומכיה הפעילים ביותר של הלחימה בפלסטין לא הונעו רק מסולידריות אסלאמית ופאן-ערביות, אלא גם מלאומיות עיראקית, ממחויבות כללית להילחם בקולוניאליזם באשר הוא, וגם – מניע מעניין במיוחד – מחויבות למאבק נגד הפשיזם. זאת ועוד, אסופת המכתבים חושפת את האופן שבו קשרו מתנדבים וחבריהם את המאבק בפלסטין לזה המתחולל במדינות מוצאם.

מקי מחמוד הגיע לפלסטין מבגדאד, ולפי המכתבים ששלח וקיבל היה

ככל הנראה בן למשפחה סונית* מהמעמד הבינוני.³⁶ ניכר שהמשפחה לא השתייכה למעמד סוציו־אקונומי גבוה, שכן היתה תלויה במידה רבה בשכר הנמוך שהרוויח מחמוד כמתנדב בצבא ההצלה.³⁷ במכתב לאמו הבטיח מחמוד שישלח 15 לירות מצריות,³⁸ כרבע משכרו החודשי בצבא.³⁹ הצורך בתמיכה כספית לא היה ייחודי למשפחת מחמוד. בסוף 1947 וראשית 1948 סבלה בגדאד ממחסור בלחם. עובדי מדינה מהמעמד הבינוני (ובהם אנשי צבא כמו מקי מחמוד) נאלצו להיאבק על קיומם כמעט כמו בני המעמדות הנמוכים. שכרם של עובדי מדינה אלו עלה בשיעור שביין 54 ל־140 אחוזים מאז 1939, אבל יוקר המחיה עלה בכ־600 אחוזים באותה העת. אחת הסיבות לעלייה החדה בהיקף העוני היתה סגירת המפעלים והסדנאות ששירתו את הצבא הבריטי בימי מלחמת העולם השנייה, מפעלים שהיו מקור הכנסה למשפחות רבות.⁴⁰

סביר שמחמוד כבר היה קצין בשירות פעיל בצבא העיראקי בעת שהתגייס לצבא ההצלה, כיוון שבמכתב לאמו הוא ציין שלאחר בואו לפלסטין הוא מונה למפקד פלוגה (ומכאן שהיה בעל דרגת קצונה).⁴¹ למרות שקצינים רבים הודחו מצבא עיראק לאחר מרד רשיד עאלי אל־כילאני ב־1941, לא סביר שמחמוד היה בין הקושרים שהודחו, כי דרגתו היתה נמוכה למדי.⁴² כסגן־משנה או סגן בצבא העיראקי, משכורתו החודשית היתה 20–25 דינרים עיראקיים (לפי שער החליפין באותה העת, היו שווי ערך ל־20–25 לירות בריטיות או מצריות), בתוספת שלושה דינרים כקצבת שירות חודשית.⁴³ מנתוני השכר עבור דרגות מקבילות בצבא ההצלה, אפשר להסיק שהמעבר מצבא עיראק לצבא ההצלה לא שיפר בהרבה את מצבה של המשפחה.⁴⁴ למעשה, יש ראיות לכך שמתנדבים עיראקים בצבא ההצלה בפלסטין לא קיבלו את כל השכר לו היו זכאים.⁴⁵

אחרי שהתגייס ועבר אימונים, הוצב מחמוד בגדוד אל־קאדסייה, שהורכב בעיקר ממתנדבים עיראקים. לפי הש״י, הגדוד נכנס לפלסטין במועד כלשהו בין אמצע פברואר לאמצע מרץ 1948, עם כוח שמנה 354

* אחד מהמכתבים שנשלחו למחמוד כלל ברכה אסלאמית מסורתית המשבחת את הח'ליפה השני, עֶמֶר בן אֶלְחַ'טַאב, שהנהיג את האומה זמן קצר אחרי מותו של הנביא מוחמד. באסלאם השיעי נתפס עמר כמי שנישל, יחד עם הח'ליפה אבו בקר, את עלי מתפקידו כיוורשו של מוחמד. למרות שהמסורת המזכירה את עמר הופיעה במכתב שיועד למחמוד ולא במכתב שכתב בעצמו, אין זה סביר שחבר קרוב של מחמוד ישתמש בניסוח שעלול להיתפס כפוגעני. מכאן אני מעריך שמחמוד היה כפי הנראה מוסלמי סוני.

חיילים ושישה קצינים.⁴⁶ עד סוף מרץ או תחילת אפריל הוצב מחמוד בשכם.⁴⁷ במכתב שכתב זמן קצר לאחר שהשתתף בקרב על משמר העמק, הסביר מחמוד לאמו מה גרם לו להרחיק עד פלסטין: "אמי היקרה, השמחה הגדולה ביותר בחיי, והחובה המכובדת ביותר שביצעתי, היא הצלת כבוד ועטרת הערביות".⁴⁸

המחויבות לפאן-ערביות בלטה אף יותר במכתבים שחבריו של מחמוד שלחו אליו. אחד מחבריו הקרובים, עבד אל-מג'יד אל-צאלחי, פקיד במשרד העבודה והרווחה, הדגיש את הקשר שבין עיראק לפלסטין, ותיאר את מכתבו כהודעה הנשלחת "מאדמותיה הפוריות של מסופוטמיה אל המחוז הלוחם של סוריה".⁴⁹ הבחירה להזכיר את סוריה במקום את פלסטין עשויה להעיד על עמימות גאוגרפית מתמשכת (חלקים גדולים ממה שנהפך לפלסטין הוגדרו כחלק מסוריה בתקופה העות'מאנית), או על חזון פאן-ערבי (רבים הציגו את פלסטין כחלק בלתי נפרד מסוריה הגדולה). אל-צאלחי התרגש מאוד מהחלטתו של מחמוד לצאת לפלסטין. מחמוד, התעקש אל-צאלחי, בידל עצמו משאר העיראקים, כי הם רק התאבלו מרחוק על פלסטין ואילו הוא בחר שלא לעמוד מנגד ולצפות בחיבוק ידיים באסון המתרגש על פתחם. "העם העיראקי האציל גאה בכך ויכול להרים את ראשו בין העמים הערביים. חקקת את שמך הטהור והמכובד לעולם ועד בחזית הערביות", החמיא אל-צאלחי למחמוד.⁵⁰ גם אם נבצר מאל-צאלחי להילחם בעצמו למען פלסטין, הרי שהוא, וכל העיראקים, יכלו להתגאות במחמוד, שנלחם גם בשמם.

מבחינתו של אל-צאלחי, הדיבור על פאן-ערביות לא היה מן השפה ולחוץ. היה לו חזון ברור כיצד לפטור את העולם הערבי מעונש הקולוניאליזם, שבעיניו "הטיל עול על האנשים, דיכא אותם, מצץ את דמם ואכל את הונם".⁵¹ אל-צאלחי עמד על כך שהלוחמים למען פאן-ערביות, כמו מחמוד, יתמודדו עם אי-הצדק הזה לא רק בפלסטין, אלא בעולם הערבי כולו:

אין שום ספק שהקולוניאליסט האכזר אינו מעוניין רק לבזוז ולהרעב (את האנשים) אלא גם לשעבד את האוכלוסייה השלווה. על כן חירות המדינות הערביות היא נדר והבטחה של אלוהים ונביאו לנו, ששומה עלינו לקיים. אלוהים איתנו וייתן בידנו את הניצחון על אומת הכופרים.⁵²

אל-צאלחי לא היה יחיד בהתייחסו לתפקידו של אלוהים בהצלחת פלסטין. גם מחמוד ציטט מהקוראן כדי לנחם את אמו, תוך שבישר לה על מות ידיד המשפחה בקרב משמר העמק.⁵³ אך מבחינתו של אל-צאלחי, ההתייחסויות לאסלאם היו קשורות מהותית לפאן-ערביות. רק הערבים, לדבריו, יוכלו "לרפא" את פלסטין ו"לחבוש את פצעה" והדבר לא היה רק חובה לאומית, אלא גם דתית. הבריטים והציונים היו "אויבי אלוהים" והמלחמה בהם היתה בגדר ג'האד שיפתח את "אחת מדלתות גן העדן".⁵⁴ עבור אל-צאלחי, תפיסת המלחמה נגד הציונים כשליחות דתית תאמה את השאיפה הלאומית להגן על אדמה ערבית.

במלחמה זו, כתב אל-צאלחי, על מחמוד "לטהר את פלסטין מהציונות המתועבת... באמצעות הטלת פחד ואימה בלבבות הפשיסטים".⁵⁵ אזכורים של ה"פשיסטים" במכתב עלול להיראות מפתיע במבט ראשון: שפה זו היתה שגורה בארגוני השמאל האנטי-פשיסטיים שנפוצו במזרח התיכון בזמן מלחמת העולם השנייה ולאחריה. אך כתיבתו של אל-צאלחי ממוקמת בכירור במחנות הפאן-ערביים והאסלאמיים, שבהיסטוריוגרפיה של עיראק תוארו לרוב כפרו-פשיסטיים.⁵⁶ עם זאת, כמה חוקרים הראו שקולות ליברליים ופרו-דמוקרטיים רווחו בעיראק של שנות השלושים והארבעים יותר מכפי שסברו בעבר.⁵⁷ למעשה, על אף השפעתן הניכרת של האידאולוגיה הנאצית והאידאולוגיה הפשיסטית, בעיקר בקרב פאן-ערביסטים, בכל שדרות החברה היו מי שלחמו נגד האידאולוגיות הללו, ובהם שְׂרִיפִים*, אנשי דת סונים ושיעים, פאן-ערבים, אנשי שמאל, ושלא במפתיע – גם יהודים.⁵⁸

מכתביו של אל-צאלחי מדגימים עד כמה כל האמונות והנאמנויות הכיתתיות הללו הצטלבו: הוא הציג לא רק רגש אנטי-פשיסטי אלא גם תערוכת של לאומיות עיראקית, פאן-ערביות, אנטי-קולוניאליזם וסולידריות אסלאמית. אין להתפלא, כמובן, על הערבוב הרעיוני הזה, בהתחשב באופן שבו אידאולוגיות נוטות להשתנות במעבר בין כתיבתם הסדורה של הוגי הדעות שיצרו אותן, אל מחשבותיהם ומעשיהם של בני אדם רגילים. תהליך זה הוא בדרך כלל סמוי מן העין, אך מומחש היטב

* השריפים היו קצינים סונים שהשתתפו במרד ההאשמי נגד האימפריה העות'מאנית בימי מלחמת העולם הראשונה.

במכתבים אישיים, שלכותביהם לא היתה הזדמנות לשכתב את הטקסט לפני פרסומו ולהסיר מה שייתפס כסתירות בעיני קוראים עתידיים. המחויבות שגילתה בגדאד כלפי הפלסטינים היתה מורכבת עוד יותר, כי בניגוד למדינות אחרות, בעיראק היתה זאת הממשלה שנשאה את דגל התעמולה למען פלסטין ב־1947–1948. חוקרים סבורים שהממשלה העיראקית קידמה רגשות פרו־פלסטיניים כאמצעי להסחת דעת הקהל העיראקית מהקולוניאליזם הבריטי מבית.⁵⁹ מעולם לא היו דברים אלו נכונים יותר מכפי שהיו בסוף 1947, כאשר ראש הממשלה צאלח ג'בר בחר לשאת ולתת מחדש על חוזה הברית האנגלו־עיראקי מ־1930. אמנם ראש ממשלת בריטניה הכטיח נסיגה מלאה של הכוחות הבריטיים מעיראק (שהיתה עצמאית באופן רשמי מ־1932), אך על פי טיוטת ההסכם מינואר 1948 ביקשה בריטניה להותיר על כנם שני בסיסים של חיל האוויר המלכותי בעיראק, ואת מתקני התקשורת שלה במדינה, ולהשאיר בידה את הזכות להכניס מחדש כוחות צבא לעיראק במקרה של מלחמה או של איום במלחמה.⁶⁰ כדי ליצור מסך עשן ולהסתיר את הוויתורים שנעשו לטובת בריטניה, קראו כמה אישים בממשל העיראקי – ובהם העוצר עבד אל־אילה – לפעולה צבאית בפלסטין.⁶¹

בהתבסס על מכתביהם של מקי מחמוד ומכותביו, נראה שתוכניה של הממשלה נכשלה, ואף חזרה אליה כבומרנג. במקום להתעלם מהזירה המקומית, לפחות אחדים בעיראק קישרו בין פלסטין ובין התנגדותם לתוכנית של הפוליטיקאים מבית. הם ראו את הקרב על פלסטין כחזית נוספת במאבק הפאן־ערבי נגד הקולוניאליזם באזור כולו, ובכלל זה בעיראק. נקודה זו הודגמה בבירור במכתבים שקיבל מקי מחמוד בסוף חודש מרץ ממורה בבית הספר היסודי אל־זוּוּרָאא בבגדאד. כמו מכתביו של אל־צאלחי, גם אלה של המורה היו מלאים בהתייחסויות לברית שבין האומות הערביות:

העיראקי הוא אח לסורי, והלבנוני, והמצרי, והחיג'אזי, והנג'די*
והפלסטיני. אתם כולכם נלחמים למען מטרה אחת וייעוד אחד:
לגרש את הקולוניאליזם והקולוניאליסטים, לא משנה מי הם.⁶²

* נג'ד הוא אזור בערב־הסעודית של היום, לו חשיבות רבה בהיסטוריה האסלאמית המוקדמת.

הדגשת טבעה האנטי-קולוניאלי והפאן-ערבי של הלחימה למען פלסטין היתה קונקרטיית בעיני המורה אף יותר מאשר בעיני אל-צאלחי. המורה ביקש ממחמוד: "ספר לנו על מולדתנו פלסטין בפירוט, כי כולנו בעד ישועת פלסטין".⁶³ נראה שעבור המורה היתה פלסטין חלק מהמולדת שעדיין כבוש בידי זרים. וכמו בפלסטין, גם בעיראק עדיין ניסו הזרים להכתיב את תנאי המשחק:

אחי היקר, כעת כולנו בבגדאד. שקט ושליו כאן, אחרי התסיסה נגד חוזה הברית הבלתי צודק בימי הממשל הקודם. יש לנו רק מעט הרוגים, הרבה פחות מן המספרים שצוטטו בעיתונים ובמשדרי הרדיו. הארץ לא היתה ניצלת מאסון לולי האל ששמר עליה, וחוכמת הוד מלכותו, העוצר ועמו הקדוש, והאנשים הנאמנים שעצרו את חוזה הברית החדש.⁶⁴

במכתבו התייחס המורה לאירועי אל-ות'בה ("הקפיצה הגדולה", בערבית) – גל המחאה שהחל בבגדאד ב-5 בינואר 1948 נגד חתימת חוזה הברית האנגלו-עיראקי החדש. כמה אנשים נהרגו מידי המשטרה העיראקית בימי המחאה הראשונים. כתוצאה מכך, ב-21 בינואר שינה העוצר העיראקי עבר אל-אילה את עמדתו והודיע שלא יאשרר את ההסכם.⁶⁵ אך המחאה לא פסקה, ובימים שאחרי כן נהרגו עשרות, אולי אפילו מאות, מידי כוחות הצבא והמשטרה. ראש הממשלה צאלח ג'בר נאלץ להתפטר ולהימלט לבריטניה, וממשלה חדשה הוקמה.⁶⁶

האירועים בבגדאד החלו, אמנם, כמחאה נגד חוזה הברית, אך עד מהרה גיבשו המוחים קשת רחבה של דרישות: מקריאה לגזור עונש מוות על נורי אל-סעיד (הפוליטיקאי הפרו-בריטי ששלט בפוליטיקה העיראקית במשך עשורים) ועל ראש הממשלה ג'בר, ועד לתביעה לחלק לחם להמונים (מוצר שהיה בו, כאמור, מחסור ניכר) ולשחרר את פלסטין.⁶⁷

מפלגת אסתקלאל (עצמאות), שהיתה הנחרצת ביותר בקריאתה לעצמאות מלאה לעיראק, הבהירה כבר ב-2 בינואר 1948 שההסכם קשור בעבותות לסוגיה הפלסטינית. זאת, אף שלא היה ברור אם הבריטים "מנסים להסית את דעת הקהל העיראקית מעניין פלסטין באמצעות עיסוק בחוזה הברית החדש, או שהם מנצלים את ההזדמנות כשעיראק עסוקה בעניין פלסטין כדי לסיים את תיקון חוזה הברית".⁶⁸ מכל מקום,

אסתקלאל עמדה על כך שעל העיראקים להילחם בלהט על זכויותיהם.⁶⁹ לפני פיזור, ניסתה ממשלתו של צאלח ג'בר להשתמש בשאלת פלסטין לצרכיה שלה, בפעם האחרונה. ב-7 בינואר, הסבירה הודעה ממשלתית שתנועת המחאה מנסה להסיח את דעת העיראקים מנושא פלסטין ולהחליש את הנושאים ונותנים שביקשו לבצר את עצמאותה של עיראק.⁷⁰ אך המורה שכתב למחמוד, וככל הנראה גם מחמוד עצמו, תפסו את הדברים אחרת. הם ראו במלחמה על פלסטין את המשכה של אל-ות'בה, ובציונות ראו את זרועו הארוכה של האימפריאליזם הבריטי. למעשה, כבר בשנות השלושים ובראשית שנות הארבעים התעקשו פעילים לאומיים עיראקים שהציונות היא בעיה לא רק בפלסטין אלא גם בעיראק עצמה. יהודים עיראקים הואשמו (לרוב שלא בצדק) שהם תומכים בציונות, ומכאן שהם אחראים גם כן על נישול הפלסטינים.⁷¹ במכתבו, השתמש המורה ב"ציונים" כמילה נרדפת ל"יהודים" ואף התייחס לאלו ולאילו כ"בני אדם טמאים" ו"מרושעים".⁷² כינויי הגנאי היו קשורים, כך נראה, לפשעים שיוחסו ליהודים:

זו אירוניה של ממש שהציונים נלחמים בנו, בני אלו ששלטו בעולם באמצעות החרב. אנחנו נגרום להם לטעום את העונש על חטאיהם... הכה את הציונים במכות קטלניות עד שישליכו את נשקם וייכנעו.⁷³

אזכורם של "חטאים" מרמז אולי על התכחשותם-כביכול של היהודים למעמד בני החסות בארצות האסלאם – מעמד מוגן שהיה תלוי בכפיפותם לחוק המוסלמי ולכן לא התיר כל סוג של ריבונות.⁷⁴ השפה בה השתמש המורה נועדה להבהיר למחמוד שהפתרון היחיד העומד כעת על הפרק הוא שימוש בכוח: "קשרו את חוט התלייה לצווארם של הציונים עד אשר יובסו לגמרי וקחו אותם בחזרה למקום שממנו באו".⁷⁵

לא כל המתנדבים העיראקים ומכריהם השתמשו ברטוריקה כזו בהתייחסם ליהודי המזרח התיכון. קצין עיראקי אחר בצבא ההצלה, שכתב הביתה ב-4 באפריל 1948, סיפר שהמנהיגים ("המוכתארים") של כמה יישובים יהודיים – עפולה, חדרה, תל-יוסף ובנימינה – באו לבסיסו וביקשו שיגן עליהם מפני אנשי ההגנה, שבאו ליישוביהם, החרים את רכושם ואף לקחו את בנותיהם.⁷⁶ גם קאוקג'י עצמו הזכיר את הביקור

הזה בזיכרונותיו, וציטט דיווח מודיעיני לפיו מוצאם של היהודים שבאו לבסיס צבא ההצלה היה מהמזרח התיכון: "חקלאים ותעשיינים הגרים [מאז ומתמיד] בפלסטין או שבאו ממדינות ערב למטרות של מסחר ובלא מניע פוליטי".⁷⁷ על פי הדיווח, הם הציעו להיכנע אם צבא ההצלה יבטיח את ביטחונם וביטחון משפחותיהם, אך ההגנה מנעה מהם לעשות זאת.⁷⁸ ייתכן שהסיפור קשור להתנגדות מזרחית לגיוס הכפוי ביישוב באותם הימים, אך הוא עדיין מעורפל ביותר (במיוחד לאור העובדה שאת קיבוץ תל יוסף הקימו אנשי גדוד העבודה, שהיו רובם ככולם ממוצא אשכנזי). הקצין העיראקי לא סיפר במכתבו למשפחתו כיצד הגיבו הוא וידידיו לבקשה יוצאת הדופן, אך היא מעידה שאפילו בפלסטין עצמה נמשכו הקשרים בין יהודים מארצות ערב למתנדבים ערבים שבאו מהן, גם בעיצומו של עימות שהציב אותם משני עברי החזית. זה היה הרגע האחרון שבו זהויות לאומיות היו עדיין נזילות, וטרם השלימו את תהליך התגבשותן. כעבור שנים מעטות, כבר לא היה אפשר לדמיין אירוע כזה.

הם מתייחסים אלינו כמו לפראים

התנהגותם של היהודים יוצאי ארצות ערב בהם נתקלו קאוקגי ואנשיו היתה, בלי ספק, מנוגדת לכוונותיו של הפיקוד הצה"לי. כפי שראינו בפרק השני, הרמטכ"ל, יגאל ירין, ציפה שחיילים יוצאי ארצות האסלאם ישושו להרג ערבים בשדה הקרב כ"תגמול" על היחס שקיבלו הוריהם שנותרו שם. אך כפי שגילה הפיקוד הצה"לי, לא רק שרוב חיילי גח"ל מצפון אפריקה לא הפגינו שנאה פתולוגית לערבים, רבים מהם גילו עוינות דווקא כלפי יהודים אשכנזים וסוג הציונות שלהם. למעשה, חלק מהאנשים שלחמו למען הקמתה של מדינת ישראל פיתחו אמביוולנטיות עמוקה ביחס אליה.

ראשית ההגירה המרוקאית בסוף 1948 התבססה על תקוות לעתיד ופחדים מהעבר, ודמותו של היטלר עלתה לא פעם במכתבים. הכותבים דיווחו למשפחותיהם במרוקו ש"הארץ היא גן עדן", "התנאים הם נפלאים" ו"מצבנו טוב כמו אף פעם" (כך בלשון התרגום של הצנזור).⁷⁹ ואכן, הצנזור שקרא את מכתביהם הפרטיים תיאר את מאות המתנדבים המרוקאים בשורות צה"ל כ"אנשים פשוטים... רובם מצפון אפריקה הצרפתית, מלאי התלהבות לעניין הציוני ולעניין המלחמה הנוכחית".

למעשה, ציין הצנזור, "נוטים רוב האנשים להשתקע בארץ באופן קונסטרוקטיבי. כל אנשי הגח"ל הצפון-אפריקאי, כמעט ללא יוצא מן הכלל, כתבו למשפחותיהם וחבריהם שיעלו ארצה בעקבותיהם".⁸⁰ באוקטובר 1948 שלח החייל שם-טוב את המכתב הבא לבני משפחתו בצפון אפריקה (הצנזור לא ציין את המען המדויק):

אני מאד מודאג בנוגע למצבכם ומצב היהודים בארצות ערב בכלל. העיתונות כאן מביאה רק מלים אחדות על המצב במדינות ערב, אך מה ששומעים זה מספיק על מנת להדאיג אותי מאד... אתם בסכנה רבה. הערבים ישמידו אתכם כמו שהיטלר עשה באירופה. בואו הנה! בעלי המלאכה יכולים להסתדר כאן יפה מאד וגם להרוויח את לחמם בכבוד, ולחיות בין אחיהם... כשאני לוחם כאן, אני לוחם גם עבורכם.⁸¹

קריאתם של המתנדבים ממרוקו למשפחותיהם לבוא בעקבותיהם היתה קשורה ככל הנראה להשפעה של רצח היהודים באוג'דה ובג'ר'אדה (ר' פרק ראשון) – אירועים שסוקרו בהרחבה בעיתונות הישראלית.⁸² שם טוב עצמו חזר במכתבו על הטענה הנפוצה של התנועה הציונית, לפיה יהודי ארצות ערב נתונים בסכנת שואה שנייה, שהערבים יבצעו בהם אם לא יימלטו.⁸³

גם מי שתכננו להישאר במרוקו לפי שעה, חשו שהקמתה של מדינת ישראל שינתה באופן מהותי את היחסים בין יהודים לערבים. במכתב מיולי 1949 לקרוב משפחה ששירת בצה"ל, חלקה חביבה את התרגשותה: "אתה יודע כמה אני שמחה כל פעם שאני אומרת המילה מדינה. כיוון שהיהודים סבלו 2,000 שנה ובכת אחת אלוהים מצא להם ארץ בשבילם".⁸⁴ נוסף על כך שישראל היתה מקלט ליהודים מכל העולם, היתה שמחתה של חביבה קשורה גם לכיטול מעמד בני החסות. במילותיה: "בזמן הערבים הם [היהודים] הלכו בראש מורד. ועכשיו אנחנו צריכים ללכת בראש מורם והם בשפלות".⁸⁵ חביבה חשה שהעליונות המוסלמית-ערבית על היהודים תפנה עתה את מקומה, לא לטובת שוויון אלא לטובת עליונות יהודית שנולדה עם הניצחון הישראלי במלחמה.

אך במהרה השתנה האופן שבו ראו את ישראל יהודים מרוקאים שבאו להילחם ב-1948. חמישה חודשים אחרי שהצנזור חיווה את דעתו המעודדת,

לפיה המהגרים מצפון אפריקה "מלאי התלהבות לעניין הציוני", שרטט הצנזור, ברוח דעתו של החייל ממרץ 1949, תמונה אחרת למדי:
עולי אפריקה הצפונית סובלים מרגש־נחיתות, שנגרם אולי במידה רבה על־ידי יחס חבריהם האשכנזים כלפיהם. תופעה זו היא רצינית ומעוררת דאגה לא רק בגלל הרגשות ההדדיים בצבא ובגלל ההשפעה הגרועה על המוראל ביחידות "אפריקניות" ומעורבות אלא גם בגלל האינפורמציה הנשלחת על ידי "הנפגעים" למשפחותיהם וידידיהם בארץ־מוצאם.⁸⁶

ניתוחו של הצנזור דורש פיענוח: הצגת המהגרים מצפון אפריקה כסובלים מ"תסביך נחיתות" היתה אופיינית לדרך בה תיארו סוציולוגים ישראלים, באותם הימים, את היהודים מהמזרח התיכון ומצפון אפריקה.⁸⁷ אך הצנזור רמז לעוד נטייה אופיינית־לכאורה למזרחים – הבכיינות. בהתייחסו ל"נפגעים" במירכאות כפולות, רמז הצנזור למה שתיארו "מומחים" כנטייתם של היהודים מהאזור לפרוץ בככי ולגלות רגשות יתרה.⁸⁸ אותות המצוקה ששידרו המרוקאים בצה"ל לא חמקו מעיניו של הצנזור שבחן את מכתביהם. הדוגמה הבאה – שבמילותיו של הצנזור "אינה יחידה מסוגה" – היא מכתב בצרפתית ששלח נעים, חייל צה"ל, למשפחתו בצפון אפריקה:

היהודים האירופאיים, שסבלו כה הרבה מהנאציזם ההיטלריסטי, רואים את עצמם כגזע עליון ואת הספרדים כמשתייכים לגזע נחות דרגה. האפריקני המסכן שבא הנה ממרחקים מבלי שהיה נאלץ מסיבת הפליה גזעית לעזוב את ביתו ואת משפחתו מושפל על כל צעד ושעל... במקום בתורה, מתייחסים אלינו כאל פראי אדם או אלמנטים בלתי רצויים כאן. הדם הוא המדבר.⁸⁹

כתיבתו של נעים יוצאת חוצץ נגד הנרטיב הציוני. ראשית, הוא השתמש בכיטוי השאול מתורת הגזע הנאצית (ואולי מצפון אפריקה הקולוניאלית) כדי לתאר את הקבוצה האשכנזית ההגמונית. טענתו שהציונים האשכנזים יצרו היררכיה גזעית המבוססת על דם, כשהם בראשה והיהודי המזרחי נחות בה, קוראת תיגר על האידאולוגיה הציונית שקידמה – לפחות בתאוריה – שוויון בין כל היהודים.⁹⁰

אך נעים לא הסתפק בכך. הוא טען כי לעומת היהודים האירופים שנאלצו לברוח מאירופה בגלל רדיפות, הרי שהיהודים הצפון אפריקאים לא נרדפו ולא סבלו מאפליה בארצותיהם. כיוון שהצפון-אפריקאים באו מרצונם החופשי, סבר נעים, היו הגזענות והאפליה שכוונו נגדם מקוממות במיוחד. הדבר גם גרם לו לפקפק בהחלטתו לבוא לעזרת יהודי הארץ: "כאשר רואה אני חברים [צפון] אפריקאים משוטטים ברחובות, אחד בלי יד השני בלי רגל, חברים ששפכו את דמם במלחמה, הרי שואל אני את עצמי – על מה ולמה?" נעים בא לישראל כדי להילחם מתוך סולידריות עם בני דתו, למרות שהיה מרוצה במרוקו, מולדתו. הגזענות והאפליה מהן סבל כבואו, גרמו לו לשקול מחדש את החלטתו. באפריל 1949 דיווח הצנזור שכתוצאה מאפליה, "רבים מעדיפים להעלים את היותם יוצאי מרוקו".⁹¹ עם זאת, היו גם שחזרו וציינו את מחויבותם לציונות, כמו חנניה שכתב לחבריו וקרוביו במרוקו:

לפני שבועות מספר הייתי במועדון חיילים בשעה שפרצה תגרה בין חייל ארצישראלי לחייל מרוקאי. התגרה התפתחה חיש מהר לקרב כללי, שבו נשמעו קריאות כגון "הלאה המרוקאי!", "הרוג את המרוקאי!", וכו'. נדמה היה לי שאני נמצא במרוקו ובלי הרף נשמעה באוזניי הקריאה הידועה "הלאה היהודי המלוכלך!". תאמין לי כי יצאתי מהאולם בדמעות בעיניי. על כל פנים אין הדבר יכול לשנות במאומה מעמדתי. באתי הנה כאידיאליסט, וכך אשאר כל ימי חיי. ואשר להורי, ברצוני שיבואו בהקדם האפשרי, כי מוטב לשמוע "מרוקאי מלוכלך" מאשר "יהודי מלוכלך".⁹²

העלבונות כלפי יוצאי צפון אפריקה הממו את חנניה. הוא מעולם לא פילל שישמע יהודים משתמשים בשפה "מיובאת" כזו נגד יהודים אחרים. אך בעיניו, שפה זו היתה פחות מסוכנת מהרדיפה שממנה סבל במרוקו, שם חשש לביטחונו האישי. מסקנה דומה הסיק כותב ממרוקו עצמה. ביוני 1949, דחק אלברט בקרוביו בישראל להתלונן פחות:

אני מבין לכל הקשיים שבהם הנכם נתונים בישראל, לחיי החייל הקשים, לבדידות שבמדבר... אך יש להסביר לכל אותם החברים ממרוקו אשר רוחם נפלה, אשר נמאסו עליהם החיים בישראל, כי אין גורלם כה גרוע כפי שהם סבורים, וכי עליהם להפסיק

מלהתלונן. נהפוך הוא, רבבות יהודים היו מקבלים ברצון לחיות באותם התנאים ואפילו בתנאים יותר חמורים.⁹³

אבחנותיו של אלברט ממרוקו מאפשרות לנו להעמיק בטענותיהם המרכזיות של המהגרים המרוקאים. ייתכן בהחלט שתנאי החיים של חלקם היו טובים יותר בישראל, בעיקר של מי שחיו בעבר בשכונות המלאח, הרבעים היהודיים המסורתיים בערי מרוקו, או באזורים הכפריים. עם זאת, חיילים הבהירו שהמצב הכלכלי והתנאים הקשים במעברות, שם שיכנה אותם הממשלה בטרם הועברו לעיירות חדשות (שרבות מהן נבנו על חורבות כפרים פלסטיניים), היו רק אחת הסיבות לאי-שביעות רצונם. הם הדגישו דווקא את הגזענות היום-יומית ואת האפליה שסבלו ממנה. עבור ניסים, החיים בישראל לא סימלו את סופו של מעמד בני החסות. הוא כתב למשפחתו במרוקו: "הנה עתה השתחררתי מהצבא וזרקו אותי ככלב ברחוב, בלי בית, בלי עבודה... איך את רוצה שאני אהיה שקט ולא אדבר רעות? אם נמצאים עם יהודים והם מתנהגים אלי כערכים??..."⁹⁴

עמרן הרחיק לכת צעד נוסף, והבהיר לבני משפחתו ש"התנאים אצל הערבים היו יותר טובים מאשר עתה תחת שלטון היהודים".⁹⁵ הברדלי התפיסה בין מי שהיגרו לישראל למי שנותרו במרוקו מתבהרים מקריאת המכתבים. עבור ניסים ועמרן, לא רק ההיבטים החומריים הם שהכריעו, אלא התחושה שהם קיבלו יחס זהה (או אף גרוע יותר) לזה שקיבלו כשחיו תחת שלטון ערבי. במילים אחרות, ההגירה למדינה היהודית לא הסתיימה במהפך המיוחל ביחסי הכוחות. גם בקרב יהודים זכו המרוקאים ליחס השמור לנחותים.

בישראל אין עוד צורך לברוח

מתנדבי מח"ל – כמעט כולם אשכנזים שבאו ממדינות מערביות – לא התנסו בחוויות שחוו המרוקאים. הם התקבלו בדרך כלל בסבר פנים יפות. רבים מהם חשו גאווה עצומה במעשה ההתנדבות שלהם, והסבירו את בואם בתחושת חובה כלפי העם היהודי וברצון להבטיח לעצמם מקום מקלט. במכתביהם הרבו המתנדבים לכתוב על סולידריות פאן-יהודית, בתקווה שיוכלו לשכנע את קרוביהם בבית לעשות עוד למען המדינה היהודית.

היו בקרב המתנדבים ממדינות המערב שהתרגשו עד עמקי נשמתם מתחושת המגע עם רגבי ארץ ישראל. זלמן, במכתב לארצות הברית, הסביר:

ברגע שראיתי את אדמת ישראל מהאוויר, דמעות-גיל זלגו מעיני... בְּרִדְתִּי נשקתי את האדמה שעליה עמדתי. היכול אתה לתאר לעצמך מה זה להיות בארצנו שלנו, חפשי ללכת ולעשות ככל העולה על רוחך. אינך מפחד מאיש ושווה אתה לכל אחד?⁹⁶

רוב הבאים לא התמקדו בקדושת הארץ; הם הדגישו את ההתחלה החדשה שהקמת המדינה היהודית מגלמת עבורם – "אנחנו חופשיים מזיכרונות יהודיים כשאנחנו כאן", במקום שבו "לא צועקים לך 'יהודי מלוכלך' בעוברך ברחוב".⁹⁷ למעשה, ציין עקיבא מבריטניה, בישראל "איש אינו... אומר לנו לחזור לארץ שלנו. זאת הארץ שלנו. נלחמנו עבורה ושילמנו ביוקר, אבל עכשיו היא שלנו ותישאר שלנו".⁹⁸

המדינה החדשה, הסביר רולנד, משמעה שהיהודים אחראים לגורלם: "נלחמנו לא כדי לבחור נשיא אלא כדי לקבץ גלויות, להקים מולדת לכל יהודי בעולם, מולדת שבה נהיה כולנו שווי זכויות ולא אזרחים נחותי דרגה, הנתונים לשבטם ולחסדם של הגויים".⁹⁹ גם הארלי נשבה בקסמה של תחושת החירות: "מה היה עיקר חיינו עד היום? ריצה. רצנו ונסנו ממקום אחד לאחר. מדינת ישראל פרושה: סוף הריצה. במקום חיי ריצה – חיי לחימה!"¹⁰⁰

אף על פי שבאו ממדינות עשירות בהן היו היהודים אזרחים שווי זכויות (לפחות בתיאוריה), חשו המתנדבים שאת החירות שקיבלו בישראל ואת תחושת השייכות שחוו בה, לא יוכלו לשחזר בשום מקום אחר. מעבר לתפיסתם את ישראל כמקלט לעת צרה, תיארו המתנדבים ממדינות המערב את מעשה ההתנדבות כחובתם לעם היהודי. רבים התעקשו ש"על כל יהודי לבוא הנה" ולהילחם למען המולדת היהודית. היו שהביעו את נכונותם למות כדי לעשות כן.¹⁰¹ סטיבן הדגיש שאין בכוונתו להישאר בישראל, אך הוא חש שעליו להילחם למענה "כדי שמצפוני יהיה שקט". איש בבית "לא יוכל לגעור בי כי הייתי מוג לב. עזרתי ליסודה של מדינת ישראל אך אין בכוונתי להשתתף בבנייתה".¹⁰² מתנדבים אחרים חשו שעל הקרובים בבית לתת כתף, גם אם לא התנדבו להילחם למען המדינה

היהודית. נתן נזף בקרוביו, ובכל הקהילה היהודית בארצות הברית, על כך שאינם עושים די:

אנו נלחמים על חיינו, עבור גאותו וכבודו של העם היהודי. האם האמריקאים אינם מבינים שלא מספיק לתרום 18 דולר או 100 או 1000 ולהגיד "עשיתי את שלי". זה לא מספיק... מלחמתנו כאן אינה רק למען מדינתנו כאן, אלא למען קיום היהודים בכל העולם, ואם נפסיד זו תהיה אשמת היהודים האמריקאים.¹⁰³

בדומה לעיראקים שביקשו להצטרף למלחמה הפאן-ערבית למען פלסטין, חש נתן שהוא משתתף בקרב "פאן-יהודי" על אותה הארץ. וכמו בעיראק, למשפחתו ולחבריו היה תפקיד למלא. הוא הפציר בהם לכתוב לנשיא ארצות הברית ולנציגיהם בקונגרס ולבקשם לתמוך במדינה היהודית. ולמי שנותרו סביב סיר הבשר באמריקה וטרם התחייבו לציונות, הציג נתן השוואה שובת לב בין מלחמתו של היישוב נגד הבריטים ולמען עצמאות ישראל למלחמתם של החלוצים (pioneers) האמריקאים אשר נאבקו במלך האנגלי על עצמאותם שלהם.¹⁰⁴ בחזונו של נתן, לפחות, מאבק משותף נגד אויב בריטי יכול לאחד את כל היהודים, ממש כפי שהוא איחד את כל הערבים.

סיכום: כשהחובה קוראת לך

בסקר שנעשה בין מתנדבי מח"ל, כמה עשורים לאחר שהשתתפו במלחמת 1948, ציינו המתנדבים את השואה כסיבה העיקרית להחלטתם לבוא להילחם בארץ ישראל.¹⁰⁵ המונח Holocaust, "שואה" באנגלית, הפך לנפוץ רק אחרי שנות השישים של המאה העשרים, כך שהיעדרו ממכתבי מתנדבים אינו מפתיע.¹⁰⁶ אך אפשר שההתייחסויות לתחושת החובה בקרב מתנדבי מח"ל קשורות לרגשי אשמה שנבעו מחוסר היכולת לעשות יותר למען אחיהם בימי מלחמת העולם השנייה.

החובה לבוא ולהילחם למען המדינה היהודית גילמה, בדרכים רבות, היגיון "פאן-יהודי" הדומה לרגש הפאן-ערבי של מתנדבי צבא ההצלה. הן מתנדבי מח"ל אשכנזים ממדינות המערב והן מתנדבי גח"ל ממרוקו ראו את הלחימה למען ישראל כחובה. הם סברו שהמדינה החדשה תהיה מקום מקלט לכל היהודים, ובכך תהווה מהפכה בהיסטוריה היהודית. תחושת

השחרור היתה דומיננטית במיוחד במרוקו, שם סימנה הקמתה של מדינת ישראל את סופו של מעמד בני החסות. אך היה עוד הבדל קריטי בין המתנדבים ממרוקו לאלו שבאו מהמערב: מתנדבי מדינות המערב היו אסירי תודה למדינה החדשה על קבלת הפנים החמה שזכו לה (עם חריגים שיידונו בפרק החמישי), ואילו הגזענות שנתקלו בה המרוקאים מכיוון יהודים אשכנזים, גרמה להם לשקול מחדש את החלטתם לבוא לישראל. בסופו של דבר, היא גם גרמה להם לפקפק בקביעתם הראשונית שמעמד בני החסות – וסממני הנחיתות שנלוו אליו – אכן הגיע לקיצו.

בצבא ההצלה היו הסיבות להתנדבות ולתמיכה במאבק הפלסטיני מגוונות יותר. בדומה לסיבות שמשכו גברים צעירים להתגייס לצבאות התנדבותיים בכל העולם במהלך המאה העשרים, היו למתנדבי צבא ההצלה מניעים ואידאולוגיות מגוונים, ולפעמים אף סותרים. אצל מתנדבים רבים הדת מילאה תפקיד. אחרים קיוו שההתנדבות תניב שיפור במעמדם בתוך המשפחה. מתנדבים לא מעטים וקרוביהם הזכירו חובה פאן-ערבית להגן על הפלסטינים ולכבוש עבורם בחזרה את הארץ כולה. אולם, רק אחדים טענו שהמלחמה בפלסטין תהיה צעד ראשון, כפי שעלה מתעמולת הבעת', בשחרור כל האדמות הערביות מאחיזתו של הקולוניאליזם. למעשה, רק קומץ עיראקים רמזו במכתביהם שעל כל מדינות ערב להתאחד בממלכה אחת. אפילו ההתייחסות במכתבים לפאן-ערביות לא שיקפה אמונה אידאולוגית יחידה. היא היתה חלק מדבוקה של אידאולוגיות, ובהן לאומיות עיראקית, אנטי-קולוניאליזם, אנטי-פאשיזם וסולידריות אסלאמית. אף כי השקפות אלו עשויות להיראות כסותרות במבט ראשון, המכתבים מדגימים שהיו מי שראו אותן כמשלימות, במיוחד בעיראק.